

Osmanlı Döneminde Serkeş ve Meydan Kazalarının İdaresi ve İdarecileri

Abdullah BAY | 0000-0001-5420-8999

Doç. Dr. | Yazar | abdullah.bay@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | **ROR**: 0468j1635

Tarih | Rize, Türkiye

Öz

Kaza, Osmanlı taşra idaresinin temel idarî birimlerinden birisiydi. Kaza hem kadının idare bölgesini hem de adli bölgeyi tanımlayan bir terim özelliği gösterir. Bu idarî birimin başında ise geniş yetkilere sahip kadı veya onun vekili konumundaki naip bulunuyordu. Kadı bulunduğu kazada her türlü adli işlere bakan bir yargı görevlisi olduğu gibi aynı zamanda beledî ve idarî işleri takip eden bir yöneticiydi. Günümüzde Kumru ilçe sınırları içerisinde bulunan Meydan ve Serkeş kazaları da klasik Osmanlı idari yapısına uygun olarak 17. yüzyılda kaza haline getirilmişlerdir. Her iki kaza da kadı ve vekili konumundaki naibin idaresinde Tanzimat'a kadar adlî-idarî birim olarak varlıklarını devam ettirmişler, merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle bundan sonra yerini yeni oluşturulan kaza müdürlüğü gibi modern idarî birimlere bırakmışlardır. Bu çalışmada arşiv kayıtlarına dayalı bilgiler ışığında klasik Osmanlı kaza idaresi ve idarecileri ve Tanzimat'la başlayan değişim süreci Meydan ve Serkeş kazaları örneği üzerinden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Tarihi, Kumru, Meydan, Serkeş, Keşderesi, Kaza, Canik, Kadı.

Atıf Bilgisi

Bay, Abdullah. "Osmanlı Döneminde Serkeş ve Meydan Kazalarının İdaresi ve İdarecileri". *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (Nisan 2023), 179-196.

<https://doi.org/10.32950/rid.1246923>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 02.02.2023	Kabul Tarihi: 24.03.2023	Yayın Tarihi: 20.04.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Administration and Administrators of Serkeş and Meydan Districts in the Ottoman Period

Abdullah BAY | 0000-0001-5420-8999

Assoc. Prof. | Author | abdullah.bay@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University | 0468j1635

History | Rize, Türkiye

Abstract

District was one of the basic administrative units of the Ottoman provincial administration. It is a term that defines both the administrative region of the qāḍī and the judicial region. At the head of this administrative unit was the qāḍī with wide powers or the naib who was the deputy of the qāḍī. Qāḍī was a judicial officer in charge of all kinds of judicial affairs in the district, as well as being a manager who followed the municipal and administrative affairs. The districts of Meydan and Serkeş, which are located within the boundaries of the town of Kumru today, were also turned into districts in the 17th century in accordance with the classical Ottoman administrative structure. Both districts continued their existence as a judicial-administrative unit under the administration of the qāḍī and the naib, who was the deputy of the qāḍī, until the Tanzimat and were replaced by modern administrative units such as the newly created district directorate with the aim of establishing a centralized administration. In this study, in the light of the information based on archive records, the classical Ottoman district administration and administrators and the change process that started with the Tanzimat will be examined through the example of Meydan and Serkeş districts.

Keywords

Ottoman History, Kumru, Meydan, Serkeş, Keşderesi, District, Canik, Qāḍī.

Citation

Bay, Abdullah. "Administration and Administrators of Serkeş and Meydan Districts in the Ottoman Period". *Rize Theology Journal* 23 (April 2023), 179-196.

<https://doi.org/10.32950/rid.1246923>

Publication Information

Type	Research Article	Date of Submission: 02.02.2023	Date of Acceptance: 24.03.2023	Date of Publication: 20.04.2023
Process Information	Double anonymized - Two External			
Peer-Review	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.			
Ethical Statement	Yes - iThenticate			
Plagiarism Checks	The author(s) has no conflict of interest to declare.			
Conflicts of Interest	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr			
Complaints	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.			
Grant Support	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.			
Copyright & License				

Abstracting and Indexes

Giriş

Bu çalışma klasik dönem kaza idaresini ve merkezileşme çabalarının bu idareyi dönüştürme sürecini Meydan ve Serkeş kazaları üzerinden inceleyerek bu iki kazanın idarî tarihine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Belgelerde karşımıza çıkan Meydan ve Serkeş kazaları, güneyde Niksar, batıda Ünye ve kuzeyde Fatsa'ya kadar uzanan bir coğrafi bölgeyi içine almaktadır. Yörede Osmanlı hâkimiyeti 1427/28 Yörgüç Paşa'nın Canik seferi ile gerçekleşmiştir. Hemen ardından kurulan Canik Sancağı, 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren Amasya/Tokat merkezli Rum Beylerbeyliğine (daha sonra adı Sivas) bağlı kalmıştı. Gerçekleştirilen ilk tahrirde Fatsa sınırlarında yer alan idarî birim "Satılmış-ı Mezid Bey" olarak geçmektedir. 1455 ve 1458 tahrirlerinde nahiye statüsündeki Satılmış, 1520 tahririnde kazaya dönüştürülmüştür. 1576 yılında Canik Sancağına bağlı Satılmış kazasında Fatsa, Korgan, Kumru ve Ünye çevresinden 98 köy bulunuyordu.¹ 1642 yılında Satılmış kazası Meydan, Cevizderesi, Çöreği, Keşderesi ve Serkeş olmak üzere altı kazaya bölünmüştür.² Değişiklik, 16. yüzyılın sonlarında kadılık alanlarının çoğaltılması ile ilgili olmalıdır. İmparatorluğun birçok alanında benzer bir eğilim bu bölgeyi de etkilemiştir. Özellikle asayiş ve güvenliğin idarî bölgelerin küçük parçalara bölünerek sağlanabileceği düşüncesi, malî kaygılar ve vergi toplamayı kolaylaştırmaya yönelik tedbirler, böyle bir idarî değişiklikte etkili olmuştur.³

Canik sancağının Rum beylerbeyliğine (Sivas) bağlılığı 18. yüzyıl boyunca devam etmiştir.⁴ 1760 yılında sancak, muhassıllığa dönüştürülerek Trabzon Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Bu durum, Trabzon Beylerbeyi Canikli Ali Paşa'nın 1779 yılında isyanına kadar sürmüş, isyanın bastırılmasından sonra tekrar Sivas Eyaletine bağlanmıştır.⁵ 19. yüzyılın ortalarına kadar Trabzon valileri Canik Sancağını muhassıllık suretiyle tasarruf etmişlerdi ancak idarî taksimat bakımından sancak, Sivas Eyaleti içerisindeki yerini korumuştur.⁶ 1830-1831 nüfus sayımlarına göre Canik Sancağı hala Sivas Eyaleti içerisinde gözükmektedir.⁷ Ancak 1834 sayımında sancak Trabzon Eyaleti içerisinde sayıma tabi tutulmuştur. Bu sayımlarda Keşderesi, Serkeş ve Meydan, Fatsa'ya (tâbi-i kaza-i Fatsa), Çöreği ve Cevizderesi ise Ünye kazasına (tâbi-i kaza-i Ünye) bağlı gözükmektedir.⁸

Tablo 1. 19. yüzyıldan önce Satılmış ve komşu kazaların idarî taksimatı⁹

1455-1485	1520	1590	1637/38	1642	Katip Çelebi (Cihannüma)
Satılmış-ı Mezid Beğ (Nahiye)	Satılmış (Kaza)	Satılmış Meydan	Satılmış Meydan Sergis Keşderesi	Satılmış Meydan Sergis Keşderesi	Satılmış Meydan Sergis Keşderesi Vona
Ünye (Nahiye)	Ünye (Kaza)	Ünye	Ünye Cevizderesi Cöreği	Ünye Cevizderesi Cöreği	Ünye Cevizderesi Cöreği

¹ Bahaeddin Yediyıldız - Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri* (Ankara: TTK, 1992), 26; Bahaeddin Yediyıldız - Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları II: 1485 Tarihli Tahrir Defteri* (Ankara: TTK, 2002), 20-25.

² BOA, *AE.SAMD.III.*, 95/9425. "...Satılmış ve Çöreği ve Cevizderesi ve Meydan ve Serkeş ve Keşderesi kazalarında...". 1141(1729); BOA, *MAD.d.*, 3414. Meydan kazasının Satılmış'a bağlı olduğu anlaşılmaktadır. "Meydan bi kaza-i Satılmış". 1104(1692); Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1991), 174.

³ Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz* (İstanbul: Kitabevi, 2005), 114.

⁴ BOA, *KK.d.*, 2602. "hanehâ-i avarız-ı kaza-i mezkûrin der liva-i Canik tâbi-i vilâyet-i Sivas". 1053(1642); BOA, *KK.d.*, 2603. 1053(1642). "vilâyet-i Sivas'ın avarız haneleri..."; BOA, *AE.SAMD.III.*, 163/ 15997. 1124(1712). 1712 tarihinde Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazaları benzer statülerini devam ettiriyordu.

⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 117-118.

⁶ BOA, *C.ML.*, 585/24089. 1200(1786). "Sivas Sancağında vaki Serkeş ve Meydan kazâlarından...".

⁷ Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, ed. Cevdet Yılmaz (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006), 1. Kitap/36; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten* 15/60 (1951), 622-623.

⁸ BOA, *NFS.d.*, 977, s.63-114.

⁹ Mehmet Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı* (Ankara: TTK, 1999), 38-39; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 134-138.

1.Serkeş, Meydan ve Kumru'nun İdarî Birim Olarak Ortaya Çıkışı

Meydan, Serkeş, Keşderesi ve Kumru yöresiyle ilgili bilgi veren en erken kaynaklar nüfus ve arazi kayıtlarını ihtiva eden tahrir defterleridir. Bu kaynaklar özellikle 15. yüzyıldan itibaren aydınlatıcı bilgiler sağlar. Ordu/Bayramlı yöresine ait 1455 tarihli tahrir kayıtlarında her üç kazanın çekirdeğini oluşturan Serkeş, Meydan ve Korgan isimleri köy yerleşimleri olarak zikredilmiştir. Bununla birlikte söz konusu defterde Keşderesi ve Kumru adını taşıyan bir köy ya da idarî birim zikredilmez.¹⁰ 1590 yılında ilk defa Meydan, Satılmış'tan (Fatsa) ayrı kaza haline getirilmiştir. Serkeş ve Keşderesi kazaları ise onu takip etmiştir. 1637 tarihli kayıtlarda bu üç yerleşim yeri "tâbi-i kaza-i Meydan" örneğinde olduğu gibi alışlagelmiş bir biçimde nahiye olarak değil de özel şekilde "tabi kaza" olarak Satılmış kazasına bağlı kaydedilmiştir. Dolayısıyla Satılmış merkez kaza, Meydan, Keşderesi ve Serkeş ise belli sayıda köyün bağlı bulunduğu idarî-coğrafi birimi ifade eden "tâbi kaza" statüsünde teşkilatlandırılmışlardır.¹¹

Meydan, Serkeş, Keşderesi ve daha sonra bunların yerini alan Kumru isimlerinin menşesine gelince yörede biri Çokdeğirmen, Dereköy ve Kabataş, diğeri Aliverası ve Ağcaalan arasında Meydan adında iki ayrı yerleşim yeri belgelere yansımıştır. Bunlardan Fatsa kazasına yakın olan Meydan, kaza merkezi yapılmıştır.¹² "Serkeş" adına ise belgelerde "Serkiz" ve Sergis" gibi farklı şekillerde rastlanmaktadır. Bazı belgelerde köy için Serkiz, kaza için Serkeş vurgusu dikkati çekmektedir. Yörede üç Serkeş isimlendirmesiyle karşılaşmaktadır. Bunlardan biri Dereköy yakınında, diğeri Güğez ve Karaağaç yakınında bulunuyor, sonuncusunu ise kaza merkezi bulunan Serkeş (Serkiz/Yalnızdam) karşılıyordu. Bunlar arasında en dikkat çekici olan "Serkis" adının gayrimüslimlerle (Ermeni) veya yerleşimleriyle bir ilgisi görünmemektedir. Yörede Serkiz ismiyle bağlantı kurulabilecek Ermeni yerleşimine rastlanmaz. Yalnızca kaza merkezi bulunan Yalnızdam'da (Serkiz) Rum varlığı belgelere yansımıştır. Elekçi ırmağına yarı yolda katılan Serkeş deresinin isimlendirmede etkisine vurgu yapan anlatılar dışında farklı yorumlar yapmak mümkün gözükmemektedir.¹³ Yörede ağırlıklı olarak Müslüman yerleşimler bulunduğundan isimlendirmenin Türk söz varlığıyla doğrudan ilişkisi olma ihtimali yüksektir. Diğer bir belirsizlik konusu olan Kumru adı ve ortaya çıkışı konusunda bazı yazarların öne sürdükleri düşünceler ise kabul edilebilir olmaktan uzaktır. Yine de folklorik unsurlarla süslü halk rivayetleri, belli bir gerçekliği bünyesinde barındırabilmektedir. Öncelikle "Kumru" adının halk rivayetlerinde aktarıldığı şekliyle kasabanın tam ortasından geçen Elekçi deresiyle bağlantılı olduğu ileri sürülebilir. Rivayetlerde sıkça aktarılan Elekçi deresinin taşıdığı kumların Samur (Samur) ismini önce Kumlu, daha sonra Kumru'ya dönüştürdüğü anlatısını etimoloji ve bölge topografyası teyit etmektedir. Ayrıca "Kumru" adının 18. yüzyıl başında "Kumlu" olarak belgelere yansımış olması kasabanın adının akarsudan kaynaklanmış olabileceği tezini en makul izah olarak sunmaktadır.¹⁴ 1702 tarihinde Kumlu camisine yapılan atama kaydında isim açıkça zikredilmiştir.¹⁵ 20. yüzyılın başında ise bu isimlendirme "Kumru" olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Gerekli bu kısa açıklamalardan sonra yöredeki idarî birimlerin gelişim süreçlerinin anlaşılmasına yardımcı olmak için iç kesim yerleşimlerinin ortak özelliklerine değinmek gerekir. Kaza merkezi yapılan Serkeş, Keşderesi, Meydan ve sonradan bu kazaların yerini alan Kumru'da temel iç yerleşim formasyonlarından biri olan kale-kasaba yorumuna yol açabilecek bir kale kalıntısına rastlanmaz. Bunun yerine yörede iç kesim yerleşimlerinde temel formasyonlar arasında yer alan birinci derecede fazlalık yiyecek arzı, yeryüzü şekilleri, su kaynakları, ikinci derecede ise askerî, ticarî, idarî rotaların varlığı ile yerleşimin kolay savunulabilir konumda olması gibi farklı faktörler arasındaki etkileşim etkili olmuştur. Bu sebepler arasında öncelikli olarak dağları yararak denize ulaşan küçük derelerin oluşturduğu vadilerin zamanla sahil iskelelerle bağlantı oluşturacak şekilde bir iskân ağı oluşturması etkili olmuştur. Bu anlamda Keşderesi, Meydan ve Serkeş kaza merkezlerinin tarihî gelişimleri, iskân süreci ve fizikî şartları benzerlikler gösterir.¹⁷

Orta yükseklikte engebeli arazi yapısına sahip her üç kaza merkezi ve Kumru'da vadi sistemi etkisini göstermiştir. Bölge orta yükseklikte tepeler ve alt kesimlerde yer alan dere yataklarından oluşur. Kumru veya Serkeş Elekçi ırmağının oluşturduğu vadi boyunda konumlanmaktadır. Meydan'ın idarî teşkilatlanmasına ise Ünye'ye çıkışı bulunan Cevizderesi vadi-dağ silsilesi etki etmiştir. Korgan ise bunların paralelinde yine vadi sistemi olarak görülebilecek bir noktada bulunuyordu. Kumru'nun eski

¹⁰ Yedi yıldız, Bahaeddin-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir-Defteri*, s.26; Yedi yıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları II*, 20-25; Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı, 28-29.

¹¹ Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı (Ankara: TTK, 1999), 28-29.

¹² BOA, HRT.h., 62. 1341(1923).

¹³ İBB, Atatürk Kitaplığı, Hrt.Geç. 19.1915 tarihli; BOA, KK.d., 2893. 1148 (1735).

¹⁴ İsmet Erçal, *Kumru Yöresi Tarihi* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014), 85-87.

¹⁵ VGMA, HD, 1098, s.91. B 1116(1704). L 1114(1702). Ra 1118(1706). "Meydan kazasında Kumlu nam camide". "Meydanda Kumlu camiinde nim akçe ile abkeş". "Meydan kazasında Kumlu nam camide nim akçe ile hatip". Ra 1118(1706).

¹⁶ CA, 30-10-0-0-66-440. 12.1924.

¹⁷ Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü* (Trabzon: Serander Yayınları, 2010), 369-375.

yerleşim çekirdeğini ise Samur, Karacalı ve Kumru arasındaki derenin oyduğu orta yükselteli vadi oluşturuyordu.

Bunlar yanında Meydan, Serkeş ve Kumru'yu ön plana çıkaran başka sebepler de mevcuttu. En başta bu merkezler, iç kesimlerin yoğun kır yerleşimlerini oluşturuyordu. Bunun yanında belgelere yansımaya ancak İslam şehir teşekkülünde önemli olan Cuma Camii ve haftalık pazaryeri ayırt edici bir özellikti. Pazar ve Cuma Camii nüfusun köylerden belli zamanlarda da olsa kasabaya akmasına sebep olur. Pazara gelenler ibadetlerini yerine getirirken aynı zamanda alışverişlerini de yaparak ihtiyaçlarını sağlama veya ürünlerini satma imkânı elde ediyorlardı. Hurufat defterlerinde Meydan, Serkeş ve Kumru'da bulunan cami kayıtları ayırt edici durumlarına dikkat çekmektedir. 1642'de Meydan kazası merkezinde bir Cuma Camisi bulunuyordu. 1702 yılında Kumlu Camii de belgelere yansımıştır.¹⁸ 1789 yılında buna bir eğitim kurumu da eklenmiştir. Cami bitişiğinde bu tarihte bir medrese eğitim vermeye devam ediyordu.¹⁹ 1837 yılında yine buraya yakın Karaçalı köyündeki müderris kaydı bu yerleşim yerinin eğitim merkezi kimliğini koruduğunu gösteriyor.²⁰ Serkeş de benzer şekilde ön plana çıkan yerleşim yerleri arasındaydı. Köydeki ilk cami kaydı 1642 tarihlidir. Yine kaza merkezinde bulunan Osman Ağa Camii buranın merkezi önemine vurgu yapmaktadır.²¹

Bölgenin iç kesimlerle (özellikle Niksar) bağlantısını sağlayan bir rotanın varlığı da gelişim sürecine katkı yapmış gözükmektedir. Yörede Niksar ile irtibatı sağlayan üç ana rota işler halde bulunuyordu. Bunlardan birincisi ve işlek olan Reşadiye-Aybastı-Fatsa rotasıydı. Cenevizliler zamanından itibaren tüccarlar sahildeki ana çıkış noktası olan Fatsa (Phadisane) iskelesi ile Sivas bağlantısını bu yolla sağlıyorlardı. Diğer bir rota Ünye'yi Akkuş üzerinden Niksar'a bağlıyordu. Sahil şeridinden başlayan rota bir dere vadisinden orta yükseklikteki yamaçları takip ederek Akkuş'u (Karakuş) geçip Niksar'da ana yolla birleşmekteydi. "Canik sancağında vâki civarımız olan Satılmış kazasına tâbi Tepeköy nam karye sâkinlerinden bezirgân tâifesinden Ali nam kimesne" mahkemeye gelerek "bundan akdem medine-i Tokat'ta olan şerikimin bana irsal eylediği beş yüz kuruşluk eşya ve emtiâlarım mekârilere ile gelür iken liva-i mezbûr hududuna garîb İncedere demekle maruf mahalle geldiklerinde" kaydı 18. yüzyılın başında bile rotanın önemini koruduğunu gösteriyor.²² Üçüncü rota ise Serkeş'in de bulunduğu vadiyi takip ederek Karacalı'dan devam ediyor ve Karakuş'un biraz ilerisinde Ünye'den gelen yolla birleşerek Niksar'a ulaşıyordu. Peutinger, rotanın Bartae'de bir ara menzile sahip olduğunu belirtir. Miller ve Kiepert Bartae'yi Serkeş veya yakınına konumlandırır. Bryer, şayet burası bugünkü Serkeş kasabası ise, rotanın bugünkü modern yol güzergâhıyla aynı rotayı takip ederek güney batı istikametinde Niksar'a vardığı düşüncesindedir. Serkeş üzerinden yolculuk yapmış olan Tchihatcheff da aynı düşüncededir. Bryer ise Bartae'yi Aybastı veya Korgan'ın Yukarı Batari (Yukarı Yaylacık), Aşağı Batari (Aşağı Yaylacık) köyleri ile eşleştirmektedir.²³ Bartae'nin yeri tartışmalı olsa da en azından bu güzergâhtan geçen bir yolun varlığını teyit eden yakın zamanda Kumru Ayvalı mahallesinde bulunan bir mesafe (mil) taşı ve yüzey araştırmalarında Samur mahallesinde izlerine rastlanan antik yol kalıntısı burada bir rotanın varlığını kuvvetlendirmektedir. Yine, 18. yüzyılın başında Serkeş'te Heybetullah adında bir zaviyenin varlığı rotanın işlek olduğunu göstermektedir.²⁴ Bu rotalar Nikomedeia'dan (İzmit) Satala'ya (Sadak) Anadolu'yu boydan boya geçen Roma anayolu ile Niksar'da buluşarak doğuya doğru açılıyordu. Doğudaki savaşlar sırasında içerideki ana yolların sahille bağlantısını sağlayan bu rotaların önemi artıyordu. Osmanlı-Rus ve İran savaşları sırasında gerekli lojistik destek küçük dere rotalarını ve bunların sahildeki çıkış noktaları olan küçük iskeleleri hareketlendirmiş gözükmektedir. 1786 tarihli belge Serkeş ve Meydan kazalarından Niksar menziline ve Satılmış kazasından Karakaya menziline zahire nakledildiğine işaret etmektedir.²⁵ Serkeş'in bu konumu idarî fonksiyon üstlenmesini sağlamıştır. Değişen bu konumundan olsa gerek 18. yüzyılın ortalarında Nefs-i Serkeş "kasaba" olarak nitelendirilmiştir.²⁶

19. yüzyıla kadar yörede iç kesimdeki yerleşimlerin lehine işleyen bir sürecin varlığı nüfus yoğunluğundan çıkarılabilir. Ancak

¹⁸ VGMA, HD, 1098, s.91. "Meydan kazasında Kumlu nam camide". B 1116(1704). "Meydanda Kumlu camiinde nim akçe ile abkeş". L 1114(1702). "Meydan kazasında Kumlu nam camide nim akçe ile hatip". Ra 1118(1706).

¹⁹ BOA, C.MF., 109/5432. "Meydan kazasında vâki Kumlu Camii nezdinde vâki Çöreği kazası sâkinlerinden Alime hatun bint-i Elhac Ahmed medresesi vakfından Satılmış kasabası civarında iki aded değirmen tedris şartıyla mutasarrıf olan Abdullah Efendi ibn-i Hasan kendi hüsn-i rızasıyla bu kullarına kasr-ı yed teslim". İbrahim b. Mehmed'in Kumlu camii bitişiğindeki Alime hatun medresesine müderris tayini. 15 Ca 1203 (Şubat 1789).

²⁰ BOA, NFS.d., 977, s.63-114. 1250(1834).

²¹ VGMA, HD, 1080, s.193; VGMA, HD, 1089, s.28; Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)* (Ankara: TTK, 2008), 106-140.

²² BOA, İE.ŞKRT., 7/594. 1137 (1724).

²³ Anthony Bryer - David Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, çev. İsmail Köse (Ankara: TTK, 2020), 1/208-210. Fatsa ile Bartae arasındaki mesafeyi 11 m.p. (1000 Roma adımı 1mil 1481 metre) olarak verir; İBB, Atatürk Kitaplığı, *Hrt.Geç.* 19. Kiepert haritasının Fatsa paftası; İBB, Atatürk Kitaplığı, *Hat. Geç.* 65; David Braund, T.Sinclair, "Map 87 Pontus-Phasis", Barrington Atlas of the Greek and Roman World, Ed. Richard J.A. Talbert, (Princeton: Princeton University Press, 2000), 1230.

²⁴ VGMA, HD, 1118, s.152. "nefs-i Serkiz nam karyede Heybetullah zaviyesi avâm-ı nâsdan Mehmed ve Ali almağla ref'inden Şeyh Osman'a". Ca 1131 (1719).

²⁵ BOA, C.ML., 585/24089. 1200(1786). "Sivas sancağında vâki Serkeş ve Meydan kazalarından Niksar menziline ve Satılmış kazasından Karakaya menziline mübayaâsı ferman buyurulan ecnâs-ı zehâyir ..."

²⁶ VGMA, HD, 567, s.134; VGMA, HD, 1088, s.193. "Serkiz kasabasına tâbi...". "Serkiz kasabasında...". B 1152 (1739).

18. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, yeni ticarî atılımların getirdiği hareketlilik ve bunun sonucunda gerçekleşen göçler, iç kesimlerdeki Serkeş, Meydan ve Keşderesi başta olmak üzere kasaba ve köy yerleşimlerini derinden etkilemiş ve önemli değişikliklere yol açmıştır. 19. yüzyılın ortalarında artık büyük idarî birimlerden birisi sahilde yer alan Ünye diğeri ise Fatsa kazası olmuştur. Nüfus yoğunluğu sahil yerleşimlerine akmaya başlamıştır. Bu kazalar iç kesimdeki kazaları sosyal ve ekonomik açıdan gölgede bırakmışlardır. Ünye kazası sahip olduğu beş mahalle ile idarî anlamda civar kazaların önüne geçecek bir demografik pozisyona sahip olmuştur. Onun aksine Fatsa kazası (1837) herhangi bir mahalleye sahip değildir ancak nüfusu belirgin oranda artmıştır.²⁷ Bu demografik gelişme 17. yüzyıldan itibaren devam eden idarî taksimatın değişmesine sebep olmuştur.

Ulaşım ağındaki değişiklikler ise zamanla Kumru'nun lehine işlemiştir. 20. yüzyılın başlarına ait haritalar Kumru'nun iki yanından geçen yolların yörenin gelişmesine katkı sağladığını ve önemli değişikliklere yol açtığını gösteriyor.²⁸ Bunun aksine Serkeş ve Meydan bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Salihli'den güneye giden iki paralel yoldan biri Samur'dan, diğeri Ağcakese, Göçceli ve Karacalı'dan devam ediyordu. Kumru iki paralel yolun tam ortasında yer alıyordu. Sırasıyla birbirine yakın Kumru, Samur, Karaçalı ve Erikçeli yol boyunca tek hat oluşturacak bir konuma sahipti. Kumru'nun çekirdeğini oluşturan merkez köylerden Karaçalı, statü farkını işaret etmek üzere kaza merkezleri Karakuş ve Aybasdı ile benzer şekilde işaretlenmişti.²⁹ Bir diğer kaza merkezi olan Meydan'ın yerine yakın komşusu Tekkiraz, Ünye kazasına bağlı nahiye merkezi haline getirilmişti. Korgan merkezinden Karahamza'dan gelerek güneye giden yol ile yine hemen yakınından Aybasdı'ya doğru ilerleyen diğer bir yol bağlantısı buranın zamanla diğer yerlere nazaran avantaj sağladığını gösteriyor. Serkis ve Meydan'ın yeni yollara uzak kalması bu eski kaza merkezlerinin gelişmesine engel olmuştur. Aslında her iki yolun birleşme noktasında yer alan Karaağaç gelişmeye en uygun yer gözükle de Kumru, kaza merkezi olan Fatsa'ya uzak olma avantajını kullanmış gözükmektedir. Ancak Serkeş bir süre daha merkezî konumunu devam ettirmiştir. 1891 yılında Serkeş belgelere kısa süreliğine nahiye olarak yansımıştır.³⁰ Haritada Fatsa'ya bağlı "Dördüncü nahiye ve bölük mıntıkası" bugünkü Korgan'a, üçüncü nahiye mıntıkası Kumru'ya karşılık geliyordu. Bütün bu sebeplerle Meydan ve Serkeş gerilerken Kumru nahiye haline gelerek gelişimini sürdürmüştür.³¹ Kumru'nun nahiye yapılması için sunulan gerekçeler konumunun ön plana çıktığını göstermektedir. "Yüz küsür karyeden müteşekkil olan Fatsa kazasının sahili bir saatten ibaret olduğu halde dâhile ve cenûba doğru tevsi' eden arazisi sahil üzerinde bulunan merkezine nisbetle on sekiz saatten fazla uzamakta olup bu sebeble merkezden uzak kalan köylerin arasında fevkalade müşkilât görüldüğünden bu mühimmeyi nazar-ı dikkate alan Ordu Meclis-i Umumisince "Kumru" mevkîi merkez ittihazıla arkada bir nahiye teşkiline..." karar verilmiştir.³²

2. İdarî Taksimatta Meydan ve Serkeş Kazaları

Günümüzdeki idarî teşkilatta ilçenin karşılığına denk gelen kaza, hem kadının idarî bölgesine hem de bu bölgenin coğrafi sınırlarına karşılık geliyordu. 15. yüzyılda devletin giderek genişlemesi sonucu sancağın idarî açıdan, sancak kadısının ise hukukî açıdan yetersiz kalması sebebiyle 16. yüzyıldan itibaren geniş kadıliklar küçük parçalara bölünerek yeni kazalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu şekilde kazalar hukukî-idarî birim olarak sancak beyinden bağımsız doğrudan kazaskere bağlı kasaba veya köylerden oluşan bir yapıya dönüşmüştür. Bununla birlikte göçebe topluluğunun bulunduğu bölgelere de kadı atanmıştır. Özellikle mahkemelerin uzaklığı ve iş yükünün yoğunluğu yeni kazaların kurulmasının en önemli sebepleri arasında yer almıştır.³³

Satılmış kazasına bağlı Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazaları da 17. yüzyılda böyle bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır. Merkez kaza olan Satılmış'a uzaklık ve yeryüzü şekilleri merkez kazaya bağlı Meydan, Serkeş ve Keşderesi gibi daha küçük alt kazaları ortaya çıkarmıştır. 17. yüzyılda yapılan yeni düzenlemeyle Fatsa ve Ünye kazalarına bağlı altı kaza kurulmuştur. Kazanın idarî taksimatına dair bilgilere 1642 tarihli Avarız defterinden ulaşılabilmektedir. Kaza, zeamet, serbest tımar, tımar ve köy idarî birimlerinden oluşuyordu. 1642 defterine göre Çokdeğirmen mirliva hassı, Pencik zeamet, Ağcaalan, Gökçebel, Karaağaç, Erikçeli, Tevkür, Samur, Kovancılı, Fizme-i Süfla ve Fizme-i Ulya serbest tımar, Ballık, Serkeş, Demircilü ve Derbend köyleri

²⁷ Mehmet Yavuz Erler, "Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-i Canik (1837)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/8 (Summer 2009), 172; Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 1/1 (2006), 107-121.

²⁸ İBB, Atatürk Kitaplığı, *Hrt.Geç.* 19. Richard Kiepert haritası, 1915 tarihli Sivas Haritası.

²⁹ İBB, Atatürk Kitaplığı, *Hat. Geç.* 65.

³⁰ BOA, *EV.BRT.*, 203/21. "Trabzon vilayeti dâhilinde Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa kazasının Serkeş nahiyesine tâbi...Fatsa kazasına muzaf...". 22 Ş 1309 (1891).

³¹ Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, 20-25; BOA, *HRT.h.*, 625. Ünye kazası haritası. 1341 (1923).

³² CA, 30-10-0-0-66-440. 12.1924.

³³ Tuncer Baykara, "Kaza", *DİA*, 25, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 119-20.

tımar, Divane ise iki baştan tımar konumundaydı. (Tablo 1).³⁴

Bu çeşit idarî ve malî birimler kazalarda yer alsada asıl taksimat köy esasına dayanıyordu. 17. yüzyılda Satılmış kazası 32, Meydan 18, Cevizderesi 18, Çöreği 9, Keşderesi 11 ve Serkeş 15 köye sahipti.³⁵ Genellikle Tanzimat sonrasına kadar köy listelerinde büyük değişiklikler gerçekleşmemiş, sınırlar coğrafi zorunluluklara göre şekillenmiştir. Bu sırada yapılan nüfus sayımında Keşderesi, Serkeş ve Meydan, Fatsa'ya (tâbi-i kaza-i Fatsa), Çöreği ve Cevizderesi ise Ünye kazasına (tâbi-i kaza-i Ünye) bağlı gözükmektedir. Fatsa kazasına 22, Keşderesine 14, Serkeş'e 24, Meydan kazasına 13 köy bağlı bulunuyordu.³⁶ Kazanın idarî ve hukukî bakımından yeni bir teşkilat içerisine girmesi Tanzimat sonrasında başlamıştır. Bundan sonra coğrafyanın etkin olduğu yeni bir idarî taksimata gidilmiş, bu kapsamda bu kazaların sınırlarında da büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. (Tablo 2).

Tablo 2. Satılmış Kazası Köyleri (1455-1576)³⁷

Yıl	Köyler
1455	Ağcaalan, Akçakilise, Akkilise, Alahna, Ballık tabii Değirmenderesi, Başköy, Batari, Batari-i Küçük, Bica, Bica-yı diğer, Bilalan, Çöraği, Çöreği, Çaltıömer, Çaltıömer-i küçük, Çınarcık, Çokdeğirmen, Değirmenderesi, Demürci, Denizbükü, Depeköy, Derbend, Dırahta, Divane, Dökünüklü, Emiryakub, Emreşahbükü, Ergen, Erüklüce, Fatsa, Fındıkbükü, Findeksi, Fizma, Fizma-i Sufla, Gamenos, Gebekilise, Yassıcaş, Gegerlüce, Gerişköy, Göl, Gügez, Kömerik, Hacılı, Hatuncuk, Hasiği, Hoy, İldi, İskaşır (?), İskirni, Kağa, Karaağaç, Karaali/Alikara, Karahamza, Karakoyunlu, Kargucak, Karıköy, Karucahisar, Kayaköy, Kesiş tabii Gözere, Kızılağca, Kızılcahilise, Kiçi, Depeköy, Değirmenderesi, Korgan, Korgan-ı diğer, Kozbükü, Kozmiri, Kozpınar, Kuşnuvak, Kuştoğan, Kuyumculu, Meydan, Miri, Mir-i küçük, Ordu, Ormazlu, Öksüzca, Samur-ı zir, Samuri, Saruhalillü, Sayaca, Sergis, Şihmanlu, Tafnalcuk, Tatarcık, Tevkür, Topallu/Tobullu, Turali, Türbealan, Üreğir, Yassıbağçe, Yassıcaş, Fartil
1520	Kozbükü, Bica, Emreşahbükü, Bolaman, Çınarcık, Karahamza, Bica-yı diğer, Çaltıömer, Hacılı, İskirni, Akkilise, Sarıhalillü, Yassıcaş, Kiçibeğ, Termellü, Depeköy, Fartil, Üreği, Gügez, Karucahisar, Çöreği, Döğnüklü, Coraği, Küreciyan, Çağat, Kızılcahilise, Eskaşer(?), Kesiş, Çaltıömer-i Küçük, Findeksi, Yüreğir, Tatarcık, Batari, Karakoyunlu, Korgan, Kozpınar, Korgan-ı diğer, Baş, Hoy, Batari-yi Küçük, Kiçi, Ağcaalisan, Turali, Göl, Şehrimanlu, Gamenos, Emiryakub, Denizbükü, Alacağa, Karıköy, Hasiği, Kuştoğan, Kızılağaç, Mir-i Küçük, Öksüz, Yassıbağçe, Eriklüce, Bilalan, Mir-i Fizma, Fizme-yi diğer, Kuşbırak, Miri, Sergis, Kozmiri-yi Küçük, Ozmarlı, Dırahta, Tafnalcık, Demürcü, Sabancı (Sayaca), Samuri, Tevkür, Geyiklüce, Karaağaç, Hatuncuk, Gebükkilise, Dernebd, Samur-ı zir, Derbend-i diğer, Erken, Çokdeğirmen, Gügez ve Sovukdede (dere), Karaali, Değirmenderesi, Ballık, Kömerik, Kaya, Fatsa, Kuyumculu, Divane, Pencik, Ağcaalan, Meydan, Fındıkbükü, Geriş, Çınarcık, İldi, Türbealan

Tablo 3. 19. yüzyılda Keşderesi, Meydan ve Serkeş Kazası köyleri³⁸

Kaza	Köy	1642	1148(1735)	1250(1834)	1259 (1843)	1261 (1845)	1265 (1848) 1267(1850)	1273-1274
Serkeş	Konaş			X		X	X	X
	Balı (Kovancılı)			X		X	X	X
	Güneycik	X	X	X		X	X	X
	Kuşnuvak		X	X		X	X	X
	Demircilü	X	X	X		X	X	X
	Fizme-i Sufla	X	X	X		X	X	X

³⁴ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 109-149.

³⁵ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 107-149.

³⁶ BOA, NFS.d., 977, s.63-114.

³⁷ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, 194-197; Mehmet Öz vd., *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, 3. Cilt. 387 Numaralı Deft-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Ait Bölümü, 1520 (Ankara: TTK, 2002), 3/61-67; Ahmet Özkılınç, *387 Numaaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)* (Ankara: Devlet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 2/629-636.

³⁸ BOA, NFS.d., 977, s.63-114; NFS.d. 1006; BOA, NFS.d., 1034; BOA, NFS.d., 11708; BOA, NFS.d., 1017; BOA, NFS.d., 3825; BOA, NFS.d., 11694; BOA, NFS.d., 11709; BOA, NFS.d., 1003. s.83-155; BOA, NFS.d., 11734; BOA, NFS.d., 11733; BOA, NFS.d., 11729; BOA, NFS.d., 11729; BOA, NFS.d., 11728; BOA, NFS.d., 11722; BOA, KK.d., 2602; BOA, KK.d., 2893.

	Ağcakese		X	X		X	X	X
	Nefs-i Serkeş	X	X	X		X	X	X
	Erikçeli	X		X		X	X	X
	Karacalı		X	X	X	X	X	X
	Kargucak	X	X	X	X	X	X	X
	Tekke (Tekye)		X	X	X	X	X	X
	Derbend	X	X	X	X	X	X	X
	Karaağaç	X	X	X	X	X	X	X
	Göğcelü (Gökçeli)	X	X	X	X	X	X	X
	Salihlü	X		X	X	X	X	X
	Göl (köyü)	X		X	X	X	X	X
	Geyikçelü	X	X	X	X	X	X	X
	Kösebucağı	X	X	X	X	X	X	X
	Gögez	X		X	X	X	X	X
	Fizme-i Ulya	X	X	X	X	X	X	X
	Belalan (Balalan)	X	X	X	X	X	X	X
	Miri (Meri) (Mirilü)	X	X	X	X	X	X	X
	Duman		X	X	X	X	X	X
	Divcilü	X						X
	Koyunculu (Balı)	X	X					X
	Türbealanı	X	X					X
	Salcılı	X	X		X			
	Beğcelü		X		X			
Meydan	Tevkür	X		X	X	X	X	X
	Çokdeğirmen	X	X	X	X	X	X	X
	Karacalu	X		X	X			
	Divani (e)	X	X	X	X	X	X	X
	Kömerik	X		X	X	X	X	X
	Kovancılı (Kovancık)	X	X	X	X	X	X	X
	Gebekise (Gebekilise)	X	X	X	X	X	X	X
	Samur	X	X	X	X	X	X	X
	Aliverası (Alideresi)	X	X	X	X	X	X	X
	Nefs-i Meydan	X	X	X	X	X	X	X
	Ergen	X	X	X	X	X	X	X
	Koncuk			X	X	X	X	
	Karacalar	X				X	X	X
	Ağcaalan	X	X	X	X	X	X	X
	Kadincık (Hatuncuk)	X	X	X	X		X	X
	Ballık	X						
	Gökçebel	X	X					
	Pencik	X						
	Mihmadçukuru	X						
	Ortaköy	X	X					
	Pencik	X						
	Çakallu	X						
	Okçulu	X						
	Şamlu	X						
	Dereköy	X	X					
	Mehmedlü	X						
Hatıplü	X							
Derzilü	X	X						

	Ahilü	X						
	Sadıklı	X						
	Çatak	X						
Keşderesi	Korgan	X	X	X		X	X	X
	Duralı	X	X	X		X	X	X
	Çayıralan	X	X			X	X	X
	Hoy	X					X	X
	Karakoyunlu	X	X	X		X	X	X
	Depealan		X	X		X	X	X
	Fındıksa	X	X	X		X	X	X
	Çitlüce (Karakışla)	X	X	X		X	X	X
	Tatarcık	X	X	X		X	X	
	Kuzpunarı	X	X	X		X	X	X
	Gemenos			X		X	X	X
	Keçi (Kiçilü)	X	X	X		X	X	X
	Ağcakise (Ağcaköy)	X	X	X		X	X	X
	Batari-i Ulya	X	X	X		X	X	X
	Batari-i Sufla	X	X	X		X	X	X

3. Kaza İdaresi ve İdarecileri

Klasik dönemde kazaların başında kadınlar bulunuyordu. Osmanlı adlî düzeninin temel görevlileri olan kadınlar kazanın başında her türlü idarî, adlî ve beledî işleri takip eden bir yöneticiydi.³⁹ Görev süreleri zamanla değişiklik göstermiştir. Başlangıçta süresiz atanırken 16.yüzyılın sonlarında görev süreleri üç yıla, 17.yüzyılda iki yıla, daha sonrasında ise 20 aya düşürülmüştür. Kadınlar görevli buldukları kazayla ilgili geniş yetkilere sahipti. Kadının asıl görevi hukukî anlaşmazlıklar olmakla birlikte idarî, malî, askerî ve beledî işlerle de görevlendirilmekteydiler. Hukukî açıdan kadı mahkemenin reisiydi. Her türlü cezayı gerektiren suçlar, borç, miras, nikâh, boşanma, yetim mallarının idaresi, vakıfların denetimi ve yönetici-halk anlaşmazlıkları kadınlar tarafından halledilirdi.⁴⁰ Kadı bulunduğu kent ve kasabanın belediye görevlerinden de sorumluydu. Kentin düzen ve temizliği, fiyatların belirlenmesi ve denetimi, medrese, tekke, zaviye ve vakıf mütevellilerinin denetimi ve pazar kurulması kadının görevleri arasındaydı. Bunlar yanında sefer sırasında yol, köprü ve kale tamiri, ordu ve donanmaya insan gücü, erzak ve malzeme sağlama, sefer zamanında kürekçi ve hayvan temini, menzil yerlerine ordunun ihtiyacını nakletme gibi askerî görevleri de bulunuyordu. Ayrıca ahalinin de devlet nezdinde sözcüsü durumundaydı.⁴¹ Bu gibi geniş yetkilere sahip kadınlara neredeyse bütün kazanın idaresi bırakılmıştı.

Kadınlar hukukî işleri kendisine karşı sorumlu personelle birlikte yürütürdü. Kadınların en büyük yardımcıları naiplerdi. Kadı, davaları görmekte yetersiz kalması durumunda yerine vekâlet etmek üzere naip atayabilirdi. Naip, kadının vekili olarak kadının yaptığı işleri yürütürdü. Naipler, mahalli medreselerden mezun, anlaşmazlıkları çözebilecek derecede eğitim görmüş kimseler arasından kadı tarafından seçilir, kazaskerlik tarafından berat verilirdi. Genellikle süresiz tayin edilse de belirli sürelerde görev değişikliği yapılabilirdi. Uzun süre bölgesinde naiplik görevini sürdürenler bulunuyordu. Naipler kendisini göreve getiren kadı tarafından görevden alınamayacağı gibi bağlı bulunduğu kadının görevden alınması veya ölümüyle de görevleri sona ermezdi. Doğrudan divana arz gönderebildikleri gibi hükümetten de doğrudan hükümler gelirdi.⁴²

Kazalarda tek kamu kurumu mahkemelerdi. Kadı, işlerini mahkemede yürütürdü. Bunların ayrı bina mı olduğu kadının evinin mi kastedildiği çoğu zaman belirsiz kalmışlardır.⁴³ Belgelerde mahkemeler kaza adlarıyla birlikte anılırlar. Mevcut belgelere göre Keşderesi, Meydan ve Serkeş kazalarının her birinde mahkeme bulunuyordu. Kazalardaki bu mahkemeler “Meydan’da mahkemede, Meydan mahkemesine, Serkeş mahkemesinde, Serkeş mahkemesine...” gibi ifadelerle aktarılmışlardır.⁴⁴

³⁹ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, 32–45. Mustafa Şentop, “Tanzimat’tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy.1, 2006, (Bahar), 87–105.

⁴⁰ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, (Ankara: TTK, 2014), 28.

⁴¹ BOA, *İ.DH.*, 16/1496. 25 S 1108. Tevkür köyü halkı tahrirden sonra vefat ve göç sebebiyle nüfus azaldığından avarız hanelerinin düşürülmesi için Meydan kadısı Mehmed aracılığıyla arıza sunmuşlardı; Mustafa Şentop, “Tanzimat’tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi,” 87–105.

⁴² Mehmet İpşirli, “Naib”, *DİA*, C.32, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 312–13.

⁴³ M. Akif Aydın, “Mahkeme”, *DİA*, C.27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 341–44.

⁴⁴ VGMA, *HD*, 1142, s.109.

Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazalarında 17. yüzyıldan itibaren birçok kadı ve naip görev yapmıştır. 17. yüzyılın ortalarında Serkeş kadılığında Latif Efendi bulunuyordu. Kadı, kaza merkezi olan Serkeş yerine Güneycik köyünde oturuyordu. Kazanın eski kadıları İsmail ve Şaban Efendiler kaza merkezinde oturmaktaydı. Erilçelü'de İstanbul'da kadılık yapmış kişiler oturuyordu. Yine, Çokdeğirmen'de Mehmed, Hatuncuk'ta Abdullah, Gebekilise'de Hüsam, Samur köyünde Şaban Efendi kadı olarak kaydedilmişti.⁴⁵

17. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın ortalarına kadar Hurufat defterlerinden Meydan ve Serkeş kazası kadılarının isimleri tespit edilebilmektedir. 1102/1690 yılından itibaren kadı ve naip isimleri kayıtlara yansımıştır. Kaza statüsünde olsalar da genellikle naip eliyle idare edilmiştir. Belirlenen ilk kadı Keşderesi'nde Ali (1119/1707), Meydan'da Mustafa (1102/1690), Serkeş'de Abdullah (1107/1695) idi. 17. ve 19. yüzyıllar arası 150 yıllık sürede toplam 5 kadı ve 27 naip görev yapmıştır. 1834-1845 yılları arası Serkeş kazasında Süleyman, Meydan kazasında Hasan, Keşderesi kazasında Mustafa naiplik görevinde bulunuyordu. Serkeş ve Keşderesi naipleri merkez kazada, Meydan naibi Kömerik'te oturuyordu.⁴⁶ Kadıların görev süreleri ve isimleri tabloda verilmiştir. (Tablo 3).

Tablo 4. Meydan, Serkeş ve Keşderesi kadı ve naipleri

Kaza	Kadı/Naib	Tarih	Kaynak
Keşderesi	Ali Kadı	S 1119/1707	HD, 1114, s.314
	Ali Naib	Ca 1123/1711	HD, 1131, s.18
	Hasan Naib	N 1126/1714	HD, 1131, s.18
	Mehmed Naib	Ra 1129/1717	HD, 1131, s.18
	Halil Naib	L 1237/1822	HD, 555, s.216
Meydan	Mustafa Kadı	R 1102/1691	HD, 1098, s.91
	Ahmed Naib	N 1103/1691-S 1113/1701	HD, 1098, s.91
	Mustafa Naib	L 1113/1702	HD, 1098, s.91
	Ali Naib	B 1113/1701	HD, 1098, s.91
	Ömer Naib	Ra 1118/1706	HD, 1098, s.91
	Mustafa Kadı	1137/1724	BOA, İE.ŞKRT., 7/594
	Mehmed Kadı	1141/1728	BOA, AE.SAMD.III., 9425/1
Serkeş	Abdullah Naib	Ş 1107/1696	HD, 1123, s.41
	Mehmed Kadı	R 1110/1698	HD, 1140, s.368
	Resul Naib	M 1111/1699	HD, 1140, s.368
	Mustafa Kadı	M 1111/1699	HD, 1140, s.368
	Osman Kadı	Ca 1131/1719	HD, 1118, s.152
	Abdullah Naib	Za 1132/1720	HD, 1118, s.152
	Mehmed Kadı	Z 1134/1722	HD, 1118, s.152
	Veliyüddin Naib	M 1135/1722	HD, 1118, s.152
	Ahmed Naib	M 1135/1722	HD, 1118, s.152
	Mehmed Naib	1137/1724	BOA, İE.ŞKRT., 7/594
	Abdullah Naib	Ra 1139/1726	HD, 1128, s.29
	Seyyid Süleyman Naib	M 1144/1731	HD, 1088, s.193
	Süleyman Naib	L 1154/1741	HD, 1088, s.193
	Ali Naib	B 1156/1743	HD, 1088, s.193
	Esseyid Süleyman Naib	C 1156/1743	HD, 1122, s.104
	Seyyid Mustafa Naib	Za 1158/1745	HD, 1122, s.104
	Seyyid Süleyman Naib	B 1163/1750	HD, 1122, s.104
	Seyyid Hasan Naib	R 1163/1750	HD, 1122, s.104
	Seyyid Süleyman Naib	Z 1167/1754-Ş 1170/1757	HD, 1122, s.104; HD, 1090, s.252
	Mustafa Naib	Ra 1172/1758-Ra 1176/1762	HD, 1090, s.252; HD, 1117, s.126
Seyyid Süleyman Naib	M 1179/1765	HD, 1117, s.126	

⁴⁵ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 109-149.

⁴⁶ BOA, NFS.d., 977, s.63-114. 1250(1834); BOA, NFS.d., 1003. s.83-155. (1845).

	Seyyid Ali Naib	B 1199/1785-S 1200/1786	HD, 547, s.51-52
	İbrahim Naib	C 1203/1789	HD, 548, s.159
	Seyyid Osman Naib	L 1203/1789-Ra 1222/1807	HD, 548, s.159; HD, 547, s.51-52; HD, 548, s.159; HD, 545, s.111
	Seyyid Mehmed Naib	Z 1223/1809-Ra 1241/1825	HD, 567, s.134; HD, 549, s.93
	Seyyid Hasan Naib	Ra 1243/1827	HD, 545, s.111
	Seyyid Süleyman Naib	M 1249/1833-S 1250/1834	HD, 550, s.97

Her üç kaza mahkemesine kadı ve naibe yardımcı olmak üzere muhızır ve bunların amiri olarak muhızırbaşı da görevlendirilmişti. Muhızırlar kadının verdiği hükümlerin uygulanmasında önemli rol oynamaktaydılar. Davalı ve davacıyı mahkemeye sevk etme, gerektiğinde kayıt tutma, mahkemede güvenliği sağlama, celp kâğıdı çıkarma muhızırların göreviydi. İhtiyaç duyulması durumunda muhızır kadılık sınırlarında suçluların takibi ve yakalanması gibi özel vazifelerle de görevlendirilebilirdi. Muhızırlar yerel ahali arasından özellikle de daha önce bu görevde veya önceden devlet görevinde bulunmuş kişiler arasından seçilirdi. Muhızır tayini ve görevden alma yetkisi kadılarda idi. Kadı uygun gördüğü kişiyi merkeze bildirir, merkez tayini beratla gerçekleştirirdi. Şikâyet olmadığı sürece görevlerine devam ederlerdi.⁴⁷

Kazalarda ilk muhızır kayıtlarına 1642 Avarız defterinde rastlanmaktadır. 1642 yılında Ergen köyünde Osman b. Mehmed muhızırbaşı görevinde bulunuyordu.⁴⁸ 1113/1701 yılında Keşderesi mahkemesinde muhızırbaşı olarak Ali görev yapıyordu. Vefatıyla yerine oğlu Hasan geçmişti.⁴⁹ Meydan kazasında da C 1111/1699 tarihinde ilk defa Ahmed muhızır olarak atanmıştır. Bundan sonra sırasıyla Mahmud,⁵⁰ Ali (M 1131/1718), Mustafa ve Ali (Ca 1142/1728) bu göreve getirilmiştir. Bunların başına ise sırasıyla Ali, Recep ve Hüseyin muhızırbaşı atanmıştır. Serkeş kazasında ise ilk muhızır kaydına C 1130/1717 tarihinde rastlanmaktadır. Serkeş kazasında sırasıyla Ali, Mustafa,⁵¹ Hüseyin (Ca 1230/1814), Ali (M 1231/1815) ve Mustafa muhızır görevine getirilmiştir. Yine Ali (M 1251/1835) ve Recep ise muhızırbaşı tayin edilmiştir.⁵²

Kazaların en temel idarî ve malî birimlerini zeamet, tımar ve serbest tımarlar oluşturuyordu. 1642 defterine göre Ağcaalan, Derbend, Çokdeğirmen, Karaağaç, Kömerik, Nefs-i Serkeş, Demircilü, Erikçelü, Çokdeğirmen, Samur, Fizme-i Süfla, Fizme-i Ulya köyleri has, zeamet ve tımar bölgeleriydi. Bunların başında askerî sınıf mensupları olarak tımarlı sipahiler, yayabaşı, danişmend, merd-i tımar ve silahdar bulunuyordu.⁵³

Kazalardaki diğer görevliler imamlar, hatipler ve muhtarlar idi. Tanzimat'a kadar imamlar doğrudan olmasa da köylerin idaresinde etkiliydiler. Muhtarlık teşkilatı kuruluncaya kadar köylerde idarî anlamda imamlara önemli görevler yükleniyordu. Bunlar köyü temsilen bazı görevleri yerine getirdikleri gibi köylü ile devlet arasındaki bağlantıyı da sağlamaktaydılar. Köylerdeki dinî görevliler 1642 tarihli Avarız defterine yansımıştır. Kayıtlara göre Ağcaalan köyünde Ahmed b. Mustafa müezzin, Tevkür'de Mehmed b. Güvendik hatip, Divane'de Receb b. Sevindik müezzin, Şaban b. Hızır hatip, Sadıklu'da Osman b. Ali hatip, Çokdeğirmen'de Mehmed b. Veli hatip, Ramazan b. Muharrem müezzin, Güneycik'te Ömer b. Hasan hatip, Mahmud b. Receb müezzin, Karaağaç'ta Mehmed b. Ali hatip, Nefs-i Serkeş'te Sayram b. Veli hatip, Mustafa b. Ramazan müezzin, Erikçelü'de Emirza b. Hamza imam, Hatuncuk'ta Mustafa b. Ali müezzin, Fizme-i Süfla'da Mehmed b. Güvendik hatip görevinde bulunuyordu.⁵⁴ Bundan sonra da imamlar köylerde görev yapmaya devam etmişlerdir. Tanzimat'a kadar imamlar ayrıcalıklı konumlarını devam ettirmişlerdir. II. Mahmud'un reform çalışmaları kapsamında kurduğu muhtarlık teşkilatından sonra imamların yerini muhtarlar almaya başladı. Muhtarlar, kırsalda asayiş sağlama, vergi toplama, askerlik işlerine yardımcı olma ve mürur tezkeresi verme gibi görevler üstleniyorlardı.⁵⁵ 19. yüzyılın ortalarında köylerde görev yapan muhtarlar ve imamlar tabloda gösterilmiştir. (Tablo 4).

⁴⁷ Recep Ahıskalı, "Muhızır", *DİA*, C.31, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 85-86.

⁴⁸ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 109-149.

⁴⁹ VGMA, HD, 1142, s.109-100.

⁵⁰ VGMA, HD, 1098, s.91.

⁵¹ VGMA, HD, 1118, s.152.

⁵² VGMA, HD, 1142, s.109.

⁵³ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 109-141.

⁵⁴ Mehmet Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, 106-149.

⁵⁵ Muhtarlık teşkilatının kuruluşu hakkında bkz. Ali Akyıldız, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14 (Bahar 2006), 11-30; Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 34/135 (Temmuz 1970), 409-420; 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar görev yapan imamların listesi için bkz. Abdullah Bay, "Hurufat Defterlerine Göre Kumru'da (Serkez, Keşderesi ve Meydan Kazaları) Camiler, Mescitler ve Görevlileri (1689-1834)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16/33 (2022), 75-98.

Tablo 5. Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazaları imam hatipleri⁵⁶

Köy	1250/1834	1837	1845
	Hatip	Muhtar/Kocabaş	Hatip
Bilalan Balı Konaş		Sağıroğlu Ali Koçanoğlu Ali	Hatipoğlu Hüseyin Hüseyin (Balı) Molla İbrahim (Belalan)
Geyikçelü Salihlü		Baloğlu Memiş Ahmet oğlu Osman	Ellezoğlu Ali İllazoğlu (Salihlü) Mustafa (Geyikçelü)
Kargucak Akçakise		Kütükoğlu İbrahim Celaloğlu Tahir	Salih efendi oğlu Selim Halil (Ağcakese) Ahmed (Kargucak)
Güğez Kösebucağı Göl		Beklioğlu Abdullah Uzunoglu Ali	Arukoğlu Hacı Ahmet Molla Hüseyin (Kösebucağı) Hacı Hatip (Güğez)
Miri Karaağaç Gökçeli		Sarioğlu Dursun Kahraman Efendizade Süleyman	Hatip Mustafa Efendioğlu İbrahim Yusuf (Karaağaç) Mustafa (Mustafa)
Nefs-i Serkeş Derbend Tekke		Çavuşoğlu Hüseyin Çavuşoğlu Ali	Müslimoğlu Abdullah Osman (Nefs-i Serkeş) Osman (Derbend)
Güneycik Demircilü		Altıparmakoglu Recep Fındıkoğlu Ahmed	Hatip Hüseyin Efendioğlu Halil Hüseyin (Güneycik) Abdullah (Demircilü)
Kuşnuvak Erikçelü Karacalı Duman		Altıparmakoglu Ömer Altıparmakoglu Ahmed	Osman (Kuşnuvak) Abdullah (Erikçeli) Abdullah (Karacalı, Müderriş)
Fizme-yi Ulya Fizme-i Sufla		Deli Hasanoğlu İsmail Tataroğlu Osman	Halil Efendioğlu Abdurrahim Hatip (Fizme-i Sufla) Hatip Abdurrahman (Fizme-i Ulya)
Kayaköy Osmanköy Alageriş		Keşişoğlu Makdisi Sava Topal Yanioğlu Yuri	
Tevkür Divani Karacalı		Molla Mustafaoglu Molla Abdullah	Mehmed Efendioğlu Hasan Hasan (Divani)
Kömerik Samur Gebekise Kovancılı		Dingiloğlu Mehmed İnce Osmanoglu Hasan İbrahim	Muhsin Efendioğlu Ahmed
Çokdeğirmen Kadincik	Mehmed (Ağcaalan)	Musluoğlu Ali İshak Ağaoğlu Abdurrahman	Osman Efendioğlu İbrahim Abdulfettah (Çokdeğirmen)
Ağcaalan Ergen		Kaçaroğlu Ali Abdurrahman	Osman Efendioğlu İbrahim Mehmed (Ağcaalan)
Nefs-i Meydan	Abdullah	Dizman Haliloğlu Mehmed	Mehmed Efendioğlu

⁵⁶ BOA, NFS.d, 1003. s.83-155; Mehmet Yavuz Erler, "Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-i Canik (1837)", 169-190; BOA, A.RSK.d, 1693. 1253(1837).

Aliverası	(Nefs-i Meydan) Salih (Aliverası) İbrahim (Ergen)	Hacı Haliloğlu Mehmed	Ali	
Çubuklu		Yazıcıoğlu Ohannes Agopoğlu Kirkor		
Korgan Batari	Süleyman (Korgan)	Ali Ağa oğlu Mehmed- Kılıçoğlu Hüseyin	Osman Efendioğlu Ali	
Kiçi Gemenos	Mehmed (Kiçi)	Hacı Hasanoğlu Ali-Hacı Hasanoğlu Osman	Halilefendioğlu Osman	
Fındıksa Tatarcık	Mehmed (Fındıksa) Ahmed (Tatarcık)	Hacı Fettahoğlu Mustafa- Hacı Fettahoğlu Salih	Said Efendioğlu Mustafa	
Karakoyunlu Akçakise	Fezullah (Karaloyunlu)	Böcekoğlu Salih- Eyüp Efendioğlu Molla Ahmed	Yakuboğlu Fezullah	
Kuzpınarı Turali Tepealan	Halil (Durali) Hasan (Kuzpınarı) Hasan (Depealan)	Şabanoğlu Hasan- Receboğlu Mehmed	Soşicoğlu Halil	
Çayırılan Çıtlıca	Mustafa	Hinoğlu Hasan-Halimoğlu Kara Ali	Keremoğlu Mustafa	

4.Tanzimat Sonrası: Yeni Kaza Teşkilatı ve “Tabi Kaza” Statüsünün Sonu

Tanzimat sonrasında kaza yönetiminde önemli değişiklikler gerçekleştirildi. 1840 yılında sancakların başına muhassıllar atanmış, sancaklar, kazalara ve nahiyelere bölünmüş, kazada beş üyeden oluşan küçük Meclisler kurulmuştur. Bu değişikliklerle kaza birimi tamamen idarî birime dönüştürülmüştür. Uygulamaya konulan yenilik beklenileni vermekten uzak kaldığından Mart 1842’de muhassıl teşkilatı kaldırılmıştır. 1842 tarihli nizamname ile önemli değişiklikler yapılarak vekillerin yerini müdürler almış ve kazanın en saygın ve sözü dinlenir kişileri kaza müdürü olarak atanmaya başlamıştır. Buna göre kadı, naip, müftü, müderrisler ve yöre ileri gelenleri mahkemede toplanarak eşraftan birini kaza müdürü seçiyordu. Bu yeni düzenleme Tanzimat’ın uygulandığı bütün eyaletlerde yürürlüğe konmuştur. Kaza müdürlerinin en önemli görevi, vergilerin toplanması ve asayişin sağlanmasıydı. 1858 yılında yapılan yeni düzenlemeyle kaza müdürlerine idarî, malî ve asayişle ilgili konularda tam yetki verilmiştir. 1864 tarihli Nizamname ile kazanın başına kaymakam, nahiyenin başına müdür, köyün başına muhtar tayin edilmiştir. Kaymakamlar merkezden atanmaya başlamış, bir veya iki kâtip istihdam edilmesi öngörülmüştür. Böylece kaza idaresinde hiyerarşik düzen oluşturulmuştur. Düzenlemeyle oluşturulan kaza idare meclisi kaymakamın başkanlığında toplanacak, kadı, müftü, gayrimüslim liderler, kâtip ve üç Müslüman üye kaza idare meclisini oluşturacaktı.

Kaza idaresinde en ayrıntılı düzenleme 1871 tarihli İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesiyle gerçekleştirilmiştir. Nizamnameyle kaza idaresi büyük ölçüde son şeklini almıştır. Yeni düzenlemeyle kazaların başında kaymakam bulunacaktı. Yardımcı memurlar mal müdürü, kâtip, emlak, nüfus memuru ve zaptiyeden oluşuyordu. Başlıca görevi idarî davalar, gelir-giderler, mirî malların korunması ve idaresi, sağlıkla ilgili önlemler, beledî kuruluşların yapımı ve tamiri olan idare meclisi de devam ediyordu. Bir idarî birim olarak nahiyeye de teşkilata dâhil edilmişti. Nahiyenin başında müdür olacaktı. Müdürü vali tayin edecek, atamayı Dâhiliye Nezareti onaylayacaktı. Kaza müdürlerinin başlıca görevi, vergi toplamada tahsildarlara yardımcı olmak ve gerektiğinde asayiş sağlamaktı. Müdüre yardımcı olmak üzere kurulan nahiyeye meclislerinin başlıca görevi vergi, bayındırlık, tarım ve hayvancılıkla ilgiliydi. Ancak nahiyeye uygulamasına birçok bölgede geçilememiştir.⁵⁷ Kaza idaresinin en alt birimi köy idaresiydi. Nizamname seçimle gelen iki muhtarın bulunmasını öngörüyordu. Muhtar yanında İhtiyar Meclisi de oluşturulmuştu. Nüfus jurnalleri, bekçi, korucu gibi görevlilerin idaresi, duyuruların yapılması, vergi toplama, beledî işler, okul ve ibadet yerlerinin onarımı muhtarların göreviydi. 1871 tarihli Nizamname, 1913 yılında çıkarılacak kanuna kadar uzun süre yürürlükte kalmıştır.

Tanzimat reformlarının Trabzon eyaletinde uygulamaya geçirilmesi 1847 yılında İsmail Rahmi Paşa’nın valiliği zamanına denk gelir. Eyaletteki her kazada meclisler oluşturulmuş, kazalarda yeni oluşturulan kaza müdürlüklerine nüfuzlu ailelerin yeniliklere

⁵⁷ Bahtiyar Akyılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi,” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.4, 1999, 127–56; Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, sy.1, 2011, 29-50; Musa Çadrcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, *Belleten*, C.53, sy.206, 1989, 237–58.

direnışlerini kırmak için yerel ailelerden kişiler atanmıştır.⁵⁸ Bu reformlar çerçevesinde Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazalarının hem idarî yapılarında hem de taksimatında değişiklikler yapılmıştır. Bu sırada eskiden olduğu gibi Canik sancağında 19 kazanın 7 kazası merkez kaza, 12'si tabi kaza statüsündeydi. 1837 yılında Keşderesi, Serkeş ve Meydan kazaları Fatsa kazasına bağlı eski statülerini devam ettiriyorlardı.⁵⁹

Tanzimat yenilikleri kapsamında uygulamaya geçirilen yeni kaza teşkilatı yalnızca Fatsa kazasında kurulmuştur. Bağlı kazalar olan Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazalarında ayrı kaza teşkilatı kurulmamış, eskiden beri var olan idarî düzen bir süre daha devam ettirilmiştir. Fatsa kazasında en erken kaza teşkilatına 1264 (1847) yılında rastlanmaktadır. Bağlı kazalar ise “tabi kaza” vurgusuyla “kaza-i Fatsa ve tevabii” veya “kaza-i Ünye ve tevabii” olarak devam ediyordu. Bu sırada Fatsa kaza müdürü Hacı Şakir, kâtipi Halil Zihni, mukayyid-i nüfus Mahmud idi.⁶⁰ 1266 (1850) yılında Fatsa kazası müdürü Esseyid Abbas, naib Ahmed Necib, müftü Esseyid Mahmud Hilmi, katip Mehmed Vasif, bunlar yanında Hasan ve birer Rum ve Ermeni aza bulunuyordu.⁶¹ Müdür vekili olan Abbas Ağa yolsuzluklardan dolayı görevden alınmıştır.⁶² 1269 (1852) yılında gerçekteşen bir cinayet davası için yazılan arzuhalin doğrudan Samsun kadısına yazılması ve davanın Fatsa'da görülmesi, statüsüne ayrı vurgular yapılsa da Serkeş kazasının kaza vasfının kalktığını, ayrı bir kadının görev yapmadığını göstermektedir.⁶³ “Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa'ya muzaf Meydan kazası...” kayıtları Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazalarının ayrı teşkilata sahip olmasa da merkez kaza statüsündeki Fatsa'ya bağlılıklarının devam ettiğini gösteriyor.

Bu sırada tabi kazaların bağlı bulunduğu Fatsa kazasında sıkça kaza müdürü değiştirilmiştir. Canik mutasarrıflığına bağlı Fatsa kazasına mahalli hanedanından Halil Ağa vekâleten müdür atanmıştır. Bu atama çekişmelere yol açtığından kısa süre sonra görevden alınmıştır.⁶⁴ Kaza müdüründen şikâyetler sebebiyle yerine Ordu hanedan ailelerinden Şihmanzade Ahmed Ağa müdür atanmıştır.⁶⁵ Onun da müdürlüğü kısa sürmüştür. Azledilerek yerine İbrahim Efendi, bundan sonra da sırasıyla Şakir Ağa ve Osman Ağa atanmıştır.⁶⁶ Şakir Ağa zamanında kazada naib Mustafa Hilmi, müftü Mustafa, kâtip Esseyid Mehmed Emin, bunlar yanında Emrullah, Süleyman, İsmail Besim, Emrullah, Esseyid Mehmed adında Müslüman ve birer Rum ve Ermeni azalardan oluşuyordu.⁶⁷ Kurulan yeni kaza teşkilatında birer Ermeni ve Rum kocabaşı, 4 aza, bir kâtip, müftü, naib ve kaza müdürü atanmıştı. Bu sırada kaza müdürü ise İbrahim idi.⁶⁸ 1274 (1858) yılında naib Abdullah ve müdürü de Osman Ağa olmuştur.⁶⁹ En son 1276 (1859) yılında kaza müdürü Mahmud Ağa, kâtip Mehmed Efendi, mukayyid Ali Efendi idi.⁷⁰ Bundan sonra merkezileşene kadar bir süre daha yerel hanedanlardan kaza müdürü ataması devam etmiştir.⁷¹

Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazaları 1275 (1859) yılına kadar “tabi kaza” konumlarını devam ettirmişlerdir.⁷² En son L 1275 (1859) yılında Serkeş ve Meydan kazalarının eski statülerine “maâ nevâhi-i Fatsa kazası” kaydı ile vurgu yapılmaktadır. Bu “tabi kaza” statülerinin devam ettiği son tarihtir. Bundan sonra nahiyeye benzer “tabi kaza” statüleri kaldırılarak her üç kaza da (altısı da) doğrudan Fatsa kazasına katılmışlardır.⁷³

⁵⁸ Abdullah Bay, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rize'nin İdaresi”, 19. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Rize*, ed. Abdullah Bay-Resul Turan (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2021), 26-32.

⁵⁹ Mehmet Yavuz Erler, “Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-i Canik (1837)”, 172.

⁶⁰ BOA, EV.d., 13427. 1264 (1848).

⁶¹ BOA, ML.VRD.CMH.d., 1183. Ş 1266 (1850). “Meydan kazasında olan göçebe Ermeniyen...”.

⁶² BOA, MVL., 97/30. 14 Ca 1266 (1850). “Fatsa ve tevâbi-i kazalarının ulemâ ve vücûh-ı emime ve hutebâ ve muhtaran kulları...”. Nefs-i Serkeş muhtarının da arzuhale de mührü bulunuyordu.

⁶³ BOA, MVL., 208/15. 13 R 1269 (1852). “Canik sancağının Fatsa kazasına tabi Serkeş karyesi ahalisinden”.

⁶⁴ BOA, İ.MVL., 237/8369. 15 C 1268(1851); BOA, MVL., 135/29. 1269 (1852) Halil Ağa'dan memnuniyete dair kaza halkının arzuhali; BOA, NFS.d., 11734. 1274(1857); BOA, NFS.d., 11733. 1274(1857).

⁶⁵ BOA, A.MKT.MVL., 62/2. Selh 1269 (1852); BOA, A.MKT.UM., 116/95.1269 (1852).

⁶⁶ BOA, A.AMD., 48/67. 1269 (1852); BOA, MVL., 263/82.12 M 1270 (1854); BOA, MVL., 175/105. 29 M 1272 (1855).

⁶⁷ BOA, MVL., 303/44. 16 Ra 1273 (1857); BOA, MVL., 298/12. 9 B 1272 (1856).

⁶⁸ BOA, NFS.d., 11722. 1273(1856); BOA, NFS.d., 11728. 1273(1856); BOA, NFS.d., 11729. 1273(1856). Selh Ka 1273(1856); BOA, A.MKT.MVL., 94/50. 1274 (1858).

⁶⁹ BOA, NFS.d., 11733. 1274(1857); BOA, NFS.d., 11734. 3 B 1274(1857).

⁷⁰ BOA, KK.d., 6187. Temmuz 1276 (1859).

⁷¹ BOA, MVL., 676/15. 1280 (1864). Bölgede yerel ileri gelen Şihmanzâde, Hazine-darzâde gibi aileler iltimas yoluyla kaza müdürlüğü yapmışlardır.

⁷² BOA, NFS.d., 11707. 1266(1849). “Fatsa ve tevâbiî kazalarında...”; BOA, NFS.d., 11708. 1267(1850); BOA, NFS.d., 11709. 1267(1850); BOA, ML.VRD.CMH.d., 1183. Ş 1266(1849). “Fatsa ve tevâbiî kazaları...”; BOA, NFS.d., 11729. 1273(1856). “Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa kazasına tâbi Meydan kazası...”; BOA, NFS.d., 11733. 1274. “Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa kazasına tâbi Serkeş kazasının...”; BOA, NFS.d., 11734. 1274(1857). “Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa kazasına tâbi Meydan kazasının...”.

⁷³ BOA, NFS.d., 1434; BOA, MVL., 36/41. “Canik Sancağı müzafatından Meydan kazasına tâbi Aliverası karyesi...”. 8.1263(1846).

1864 yılına gelindiğinde belgelere Fatsa bir kaza olarak yansımıştı.⁷⁴ 1864 yılında yeni bir idarî düzenlemeyle Bucak sancağından ayrılarak Fatsa, Niksar, Erbaa, Bolaman ve Karakuş kazalarıyla birlikte Ünye Sancağı oluşturuldu. Meydan ve Serkeş'e bağlı köyler yeni oluşturulan Ünye Sancağına bağlı Fatsa ve Ünye kazaları arasında bölüştürülmüştü. 1867 Vilayet nizamnamesine göre Trabzon Eyaletine bağlı Canik Sancağı, Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarından oluşuyordu. Fatsa, Niksar, Çamaş, Bolaman ve Karakuş, Ünye kazasına bağlı nahiyelerdi. Fatsa nahiyesine 87 köy bağlıydı. Eskiden Meydan, Serkeş ve Keşderesi kazaları sınırlarında kalan köyler Fatsa nahiyesine katılmıştı.⁷⁵ 1872 yılında Ünye kazasının nahiyeleri Bolaman, Fatsa ve Karakuş olmak üzere üçe düşmüştü. Fatsa nahiyesi 4 mahalle 91 köy, Ünye kazası 5 mahalle 81 köyden oluşuyordu.⁷⁶ 1877'de Canik mutasarrıflığı Sivas Vilayetine tabi bağımsız sancak haline getirildi. Fatsa bu yıl içerisinde yeniden kaza haline getirilmişti.⁷⁷ 1881 yılında Canik Trabzon'a bağlanmıştı.⁷⁸ Bu sırada Gümüşhane Sancağının yerine giderek gelişen Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarının birleştirilerek bir sancak kurulması, bu sancağın merkezinin de Fatsa veya önemli bir liman görevi gören Vona limanına yakınlığı ve Sivas Vilayetine yol bağlantısı sebebiyle Ordu'nun yapılması teklif edilmiştir. Ancak bu teklif kabul görmemiştir.⁷⁹

1888'de Canik, bağımsız sancak olmaktan çıkarılarak doğrudan Trabzon eyaletine bağlandı. Ünye ve Fatsa iki ayrı kaza halinde bulunuyordu. Serkeş kazası Fatsa'ya nahiye olarak bağlanmıştı. Bir süre bu konumunu sürdürmüştür.⁸⁰ Yine Meydan kazası da geçici veya kısa süreliğine nahiye merkezi yapılmıştır. Ancak bu sürenin ne kadar olduğu belli değildir. "Canik Sancağına tabi Fatsa kazasında Meydan nahiyesi muzafatından Aliverası karyesinin..."⁸¹ Bir ara Fatsa kazasının "Canik sancağına merbût Fatsa ve Ünye kazalarının dîk-ı ihata ve killet-i nüfus cihetiyle kaza olarak idareye adem-i tahammüllerine mebni bunların nahiye halinde Ünye ve Çarşamba kazalarına ilhakı..." gündeme getirilmiştir. Ancak bu uygulanmamıştır.⁸² 1903 yılında da Ünye ve Fatsa iki yarı kaza statüsünü devam ettiriyordu.⁸³

II. Meşrutiyet döneminde mebuslar ve halkın talepleri üzerine Canik, 1910'da yeniden bağımsız mutasarrıflık haline getirildi.⁸⁴ Müstakil sancak sınırlarında Samsun, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazaları bulunuyordu. 1918'e kadar bu statüsünü devam ettirmiştir.⁸⁵ 1921 yılında Giresun Sancağına bağlı Ordu kazası ayrılmış, Sivas Vilayetinin Canik sancağına bağlı Fatsa ve Ünye kazaları katılarak Ordu sancağı kurulmuştur.⁸⁶

Tablo 6. Kazaların 17. ve 19 yüzyıllarda idari statüleri⁸⁷

1699	18. yy	19 yy. (1253/1837)	19 yy. 1273 (1857/57)	19 yy. (126/1861)
Meydan	Meydan	Meydan	Fatsa	Fatsa
Fenaris	Fenaris	Fenaris	Çöreği	
Serkeş	Serkeş	Serkeş	Satılmış	

⁷⁴ BOA, MVL., 676/15. 21 Z 1280 (1864). Fatsa Canik Sancağı ve sancak da Trabzon'a bağlı gözükmektedir.

⁷⁵ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi. C.1* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1993), 1/157; İbrahim Serbestoğlu, *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865* (Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015), 123.

⁷⁶ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi-1872. C.4.* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1994), 4/203; BOA, A.MKT.MHM., 476/35. "Fatsa nahiyesi müdürü". 3 R 1291(1874).

⁷⁷ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877.C.9.* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1995); Musa Çadircı, "19. Yy. 2.Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)," 16; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 134.

⁷⁸ BOA, ŞD., 1834/7.17 L 1298(1881).

⁷⁹ BOA, Y.PRK.DH., 1/81. 29 Ka 1300 tarihinde bir arıza sunulmuştur. (1884)

⁸⁰ BOA, EV.BRT., 203/21. "Trabzon vilayeti dâhilinde Canik sancağı dâhilinde kâin Fatsa kazasının Serkeş nahiyesine tâbi Eriklüce karyesinde cami-i şerifin...Fatsa kazasına muzaf..." 22 Ş 1309(1891); Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1890. C.18.* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2008), 18/422-423; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 138. Farklı bir tarih olarak 1892'yi verir; BOA, DH.MKT., 171/43. 1 Ca 1311(1893). "Fatsa kazasına tâbi Meydan karyesi..." Meydan kazası köy olarak Fatsa kazasına bağlı bulunuyordu.

⁸¹ BOA, ŞD., 1834/7.17 L 1298(1881).

⁸² BOA, DH.TMIK.S., 19/11. 17 Zilhicce 1315(1897). Trabzon vilayetine bağlı Canik sancağı.

⁸³ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903. C.21.* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2008), 21/422-423; BOA, DH.MKT., 2827/11. 17 Mayıs 1325(1907). "Fatsa'nın Ergen karyesi..." Meydan'a bağlı köy Fatsa'ya bağlandığı anlaşılmaktadır.

⁸⁴ BOA, DH.MUİ, 30/2,26; İBB, Atatürk Kitaplığı, *Hat.1084. Ünye haritası, 1332 (1913) haritası; Rıza Karagöz, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi 1885", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi 4/4 (2008), 29-43.*

⁸⁵ Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 12/1 (2014), 29; BOA, DH.MUİ, 30/2,26. 6 Mart 1326(1908); Osman Köse, "Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 12.

⁸⁶ Cevdet Yılmaz, "Canik", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 12.

⁸⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 217-219; BOA, A.RSK.d., 1693; BOA, KK.d., 6187; BOA, AE.SMST.II., 86/9260. "...Meydan ve Fenaris ve Serkeş ve Cevzderesi ve Keşderesi ve Çöreği kazaları..." 1111(1699).

Cevizderesi Keşderesi Çöreği	Cevizderesi Keşderesi Çöreği	Cevizderesi Keşderesi Çöreği	Cevizdresi Keşderesi Nahiye-i Meydan Serkeş	
Ünye	Ünye	Ünye	Ünye/naahiye	Ünye

Fatsa kazasının kurulmasından sonra kaza statüsünden köye dönüştürülen Meydan kazasına bağlı köylerin durumu sorunlara yol açmış, bundan kaynaklı sorunlar sık sık Dâhiliye Nezareti ve Şura-yı Devlet'e intikal etmiştir. Sorunun esas sebebi eski Meydan kazasına bağlı köylerin Fatsa kaza merkezine uzaklığıdır. Bu da daha yakın konumda bulunan Ünye kazasına bağlanma taleplerini beraberinde getirmiştir. Fatsa kazasına bağlı Meydan köyü halkı "...merkez kazaya bâid ve yolları suûbü'l mürûr olduğu vecihle hususat-ı vakalarının tesviyesi için merkez kazaya gidüp gelmekte müşkilat çekilmekte olduklarından bahisle karye-i mezkûrenin garib bulunduğu..." Ünye kazasına bağlanması için Trabzon vilayetine dilekçe sunmuştur. Vilayetçe istek uygun görülmüş, Dâhiliye Nezaretine yazı yazılmış, durum Şura-yı Devlet'te görüşülmüştür. Durum öncelikle askeriye sorulmuş, köyün Ünye Redif taburuna bağlı bulunduğu belirtilerek sakıncası olmadığını bildirilmesi üzerine Ünye'ye bağlanması kararlaştırılmıştır.⁸⁸

Diğer bir talep yine Meydan köyüne yakın konumda yer alan Aliverası köyünden gelmiştir. "Canik Sancağına tâbi Fatsa kazasında Meydan nahiyesi muzafatından Aliverası karyesinin kaza-i mezkûr merkezine on ve Ünye kazasına beş saat mesafede" olduğundan halk Ünye kazasına bağlanmasını talep etmiştir. "...esna-yı rahda birkaç nehir câri ve yollar suûbü'l hudud olarak zehâyir-i öşriye naklinde ve kurra ve asker muâyenelerinde ve sâir gûna müracaatda dūçar-ı suûbet ve müşkilat olduklarından..." kazaya başvuruda zorluklar yaşandığı belirtilmiştir. İstek uygun görülerek Aliverası köyü Ünye'ye bağlanmıştır.⁸⁹

Sonuç

Meydan ve Serkeş kazaları ile onun idarî sınırlarında kurulan Kumru'nun tarihî süreçte idarî yapısındaki değişimi incelemeyi hedefleyen bu araştırmada elde edilen sonuçlar, Osmanlı şehir gelişiminde önemli bir formasyonu oluşturan pazaryeri-kent yerinden kasabaya dönüşümü gerçekleştiren yerleşim yerleriyle benzeri özellikleri ortaya koyar. Tarihî bir yerleşme özelliği veya kale-kent özelliği göstermeyen Kumru veya onun önceki idarî birimlerini oluşturan Meydan ve Serkeş kaza merkezleri vadi arasında pazar yeri ve cami bütünlüğü teşkil eden bir oluşumun tipik örneklerini oluştururlar. Bu merkezlerin çekirdeğini kendi adlarıyla anılan köyler oluştururken Kumru'nunkini birkaç köy oluşturmuştur.

Meydan ve Serkeş kazalarının idarî birim olarak ortaya çıkışları 17. yüzyıldan itibaren meydana gelen yeni gelişmelerin bir sonucudur. Özellikle Meydan ve Serkeş kazaları kalabalık nüfus yapılarıyla öne çıkan köylerdi. Buralar Müslüman yerleşimleriydi. Serkeş'de ufak bir Rum varlığı dikkat çekicidir. Bu köyler 16. yüzyılda nüfus yapılarıyla dikkat çekmeye başladı, çevre köyler kalabalıklaştı, özellikle Fizme yoğun nüfusuyla büyük merhale kat etmişti. Bu da Meydan ve Serkeş köylerinin kaza yapılmasına sebep oldu. Ancak asıl sebep Fatsa (Satılmış) ve Ünye kazalarına bölgenin uzaklığı ve yeryüzü şekillerinin bölgeyi kaza merkezleri olan Fatsa ve Ünye'ye karşı bölmesi idi. Oluşturulan bu idarî teşkilat 19. yüzyıla kadar değişmeden devam etmiştir.

18. ve 19. yüzyıllarda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sonucu sahildeki küçük iskelelerin gelişme göstermesi iç yerleşimlerin gerilemesine sebep olmuştur. Sahil kasabalarına gerçekleşen göçlerle iç kesimlerdeki yerleşimler nüfus açısından gittikçe gerileyerek yeni bir görünüme bürünmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında her iki kazanın da kaza statülerinin kaldırılarak büyük bir atılım gösteren Fatsa'ya bağlanmaları bu gelişmenin bir sonucu olmuştur. Kaza idaresinin Tanzimat sonrasında gittikçe kurumsal yapıya bürünmesi ve merkezleşmesi klasik kaza yapısının ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Bu sebeple "tabi kaza" uygulaması sona ermiştir. Bölgedeki iki kazaya odaklanan bu çalışma bu yerleşimlerin çok bilinmeyen tarihine ışık tutmak amacıyla az da olsa mütevazî ölçülerde gerçekleşmiştir. Bundan sonra sahaya eklenecek yeni incelemeler, iç kesimlerdeki kasabaların her açıdan tarihini anlamaya yardımcı olacaktır.

⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 7/51.29 Ş 1310(1893); BOA, *İ.DH.*, 1302/40. "Ünye kazasına ilhakı ahali-i mahalliye'nin teshil-i muâmelatını ve cihet-i mülkiye ve askeriyece fevâid ve muhassenatı mucib olacağı anlaşıldığından..." Şura-yı Devlet mazbatası ve meclis-i vükela kararı. 4 Ş 1310 (21 Şubat 1893)ve İrade 19 Ş 1310(8 Mart 1893).

⁸⁹ BOA, *ŞD.*, 1834/7. 17 L 1298(1881).

Kaynakça | References

1. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

- A.AMD., (Bab-ı Asafî Amedi Kalemî) 48/67.
 AE.SAMD.III., (Ali Emiri Ahmed III) 95/9425; 163/ 15997.
 AE.SMST.II., (Ali Emiri Ahmed II) 86/9260.
 A.MKT.MHM., (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı) 476/35.
 A.MKT.MVL., (Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı) 62/2; 94/50.
 A.MKT.UM., (Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı) 116/95.
 A.RSK.d., (Bab-ı Asafî Ruus Kalemî Defteri) 1693.
 C.MF., (Cevdet Maarif) 109/5432.
 C.ML., (Cevdet Maliye) 585/24089.
 DH.MKT., (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî) 7/51; 171/43; 2827/11.
 DH.MUİ., (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı) 30/2,26.
 DH.TMIK.S., (Dahiliye Nezareti Tesri-i Mumaelat ve Islahat Komisyonu) 19/11.
 EV.BRT., (Evkaf Berat) 203/21.
 EV.d., (Evkaf Defterleri) 13427.
 HRT.h., (Haritalar) 62; 625/1.
 İ.DH., (İrade Dahiliye) 1302/40.
 İE.DH., (İbnülemin Dahiliye) 16/1496.
 İE.ŞKRT., (İbnülemin Şükr ü Şikayet) 7/594.
 İ.MVL., (İrade Meclis-i Vala) 237/8369; 382/16741.
 KK.d., (Kamil Kepeci) 2602; 2603; 2893; 6187.
 MAD.d., (Maliyeden Müdevver Defterler) 3414.
 ML.VRD.CMH.d., (Maliye Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri) 1183.
 MVL., (Meclis-i Vala Evrakı) 36/41; 135/29; 175/105; 208/15; 263/82; 298/12; 303/44; 676/15; 97/30.
 NFS.d., (Nüfus Defterleri) 977; 1003; 1006; 1017; 1034; 11694; 11708; 11709; 11722; 11728; 11729; 11733; 11734; 11707; 3825.
 ŞD., (Şura-yı Devlet) 1834/7.
 Y.PRK.DH., (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı) 1/81.

2. CA (Cumhuriyet Arşivi)

30-10-0-0-66-440.

3. İBB (İBB Atatürk Kütüphanesi)

Hat. (Haritalar Kataloğu) 1084; 19; 65.

4. VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

HD (Hurufat Defterleri), 567; 1088; 1089; 1118; 1142; 1114; 1131; 555; 1123; 1140; 1128; 1088; 1122; 1117; 1090; 547; 548; 545; 549; 550; 567; 1098.

5. Salnameler

- Emiroğlu, Kudret. *Trabzon Vilayeti Salnamesi. 1869. C.1.* Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1993.
 Emiroğlu, Kudret. *Trabzon Vilayeti Salnamesi-1872. C.4.* Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1994.
 Emiroğlu, Kudret. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1877. C.9.* Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1995.
 Emiroğlu, Kudret. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1890. C.18.* Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2008.
 Emiroğlu, Kudret. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903. C.21.* Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2008.

6. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahıskalı, Recep. "Muhzır", *DİA, C.31*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 85-86.
 Akbal, Fazıla. "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus". *Bellekten* 15/60 (1951), 617-628.
 Akyıldız, Ali. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14 (Bahar 2006), 11-30.

- Akyılmaz, Bahtiyar. "Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.4, 1999, 127-56.
- Aydın, M. Akif. "Mahkeme", *DİA*, C.27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 341-44.
- Bay, Abdullah. "Hurufat Defterlerine Göre Kumru'da (Serkez, Keşderesi ve Meydan Kazaları) Camiler, Mescitler ve Görevlileri (1689-1834)" *16/33* (2022), 75-98.
- Bay, Abdullah. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rize'nin İdaresi". *19. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Rize*. Ed. Abdullah Bay - Resul Turan. 1-52. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Baykara, Tuncer. "Kaza". *DİA*, C.25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 119-120.
- Braund, David, Sinclair, T. "Map 87 Pontus-Phasis", *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Ed. Richard J.A. Talbert, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Bryer, Anthony-Winfield, David. *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*. çev. İsmail Köse. Ankara: TTK, 2020.
- Çadırcı, Musa. "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, C.53, sy.206, 1989, 237-58.
- Çadırcı, Musa. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 34/135 (Temmuz 1970), 409-420.
- Emecen, Feridun M. *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*. Trabzon: Serander Yayınları, 2010.
- Emecen, Feridun M. *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*. İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Erçal, İsmet. *Kumru Yöresi Tarihi*. Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014.
- Erler, Mehmet Yavuz. "Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-i Canik (1837)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/8 (Summer 2009), 169-190.
- Gençoğlu, Mustafa. "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, sy.1, 2011, 29-50.
- İpek, Nedim. "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 12/1 (2014), 35-51.
- Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838- 1900)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 1/1 (2006), 107-121.
- İpşirli, Mehmet. "Naib", *DİA*, C.32, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 312-13.
- Karagöz, Rıza. "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi 1885", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 4/4 (2008), 29-43.
- Kılıç, Orhan. "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri". *Geçmişten Geleceğe Samsun*. Ed. Cevdet Yılmaz. 1. Kitap/31-54. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006.
- Köse, Osman. "Canik'in İdari Yapısı ve İdarecileri". *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*. Ed. Cevdet Yılmaz. 12. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Miroğlu, İsmet. *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, (Ankara: TTK, 2014).
- Öz, Mehmet vd. *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, 3. Cilt. 387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Ait Bölümü, 1520. Ankara: TTK, 2002.
- Öz, Mehmet. *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*. Ankara: TTK, 2008.
- Öz, Mehmet. "Tahrir Defterlerine göre Canik Sancağında Nüfus 1455-1643". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1991), 173-205.
- Öz, Mehmet. *XV - XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Özkılınç, Ahmet. *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*. Ankara: Devlet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Serbetoğlu, İbrahim. *Bir Taşra Şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865* (Malatya: Mengüceli Yayınları, 2015), 123.
- Şentop, Mustafa. "Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy.1, 2006, (Bahar), 87-105.
- Yediyıldız, Bahaeddin-Üstün, Ünal. *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları II: 1485 Tarihli Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Yediyıldız, Bahaeddin-Üstün, Ünal. *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Yılmaz, Cevdet. "Canik". *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*. Ed. Cevdet Yılmaz. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.